

УДК 37:364.017.4

DOI <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2024-2-16>

Скрипник Анатолій Юрійович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук,
Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти
«Кам'янець-Подільський державний інститут»
skranat@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-3812-918X
Scopus ID: 57210734859

Нестеренко Валерій Анатолійович

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права, професійної та соціально-гуманітарної освіти,
Заклад вищої освіти «Подільський державний університет»
nesterenko66@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-7360-1067

ОСВІТНЬО-СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ У XVI–XVIII СТ.

Вступ. У статті висвітлено еволюцію соціальних і державницьких процесів, що тривали у період козаччини в історії України та їх вплив на становлення, вдосконалення та урізноманітнення культурно-освітнього рівня української спільності з часів виникнення перших Запорозьких Січей до існування українських державних утворень у XVIII ст. **Мета та завдання статті.** Мета полягає у дослідженні та встановленні історичного взаємозв'язку між створенням та еволюцією української козацької державності та культурно-освітнім розвитком тодішнього суспільства. **Результати.** Українське козацтво у XVI столітті заявило про себе як про самобутню соціальну спільноту. Маючи на початку соціально-економічну мотивацію для самостійного освоєння та контролю над чималими степовими просторами, козацьке товариство виробило демократичні засади суспільного існування, що опиралося на принципах братерства, рівності, відкритості, взаємоповаги, військової професійності та виховання. Саме з цього розпочався процес створення та формування власної державності з усіма необхідними інститутами влади та суспільної структури. З ускладненням та урізноманітненням мілітарної, економічної, політичної та соціальної діяльності Запорозької Січі виникла потреба у підвищенні культурного та освітнього рівня українського козацтва. Періодичні контакти з офіційними представниками сусідніх державних утворень та неофіційне спілкування на побутовому рівні вимагали від козаків певного освітнього рівня. Реалії демократії та самостійності створили умови для формування з початку зародків освітнього процесу, а невдовзі створення системи освіти для молодого покоління козаків. Це дозволило, незважаючи на постійну військову готовність та війни, розпочати процес комплексного культурно-освітнього розвитку: спочатку на Січі, а потім – по усій території, яку контролювало Військо Запорозьке Низове. Відповідно до філософії існування та світогляду козацького буття, створюється певна освітньо-ступенева система: хлопчик-підліток вступав для навчання у «джури» до досвідчених козаків, де він оволодівав твердістю духу, вмінням долати життєві труднощі, незламністю, мужністю характеру, витривалістю, здоровим способом життя, набував кращих гуманістичних якостей та рис поведінки козака-лицаря; водночас існували січові школи та братські школи, де поряд з бойовими мистецтвами й грамотою навчали співу, музики та малювання; здібних до подальшого навчання відправляли навчатися до Києво-Могилянської академії, а найталановитіших відправляли до університетів Європи. У козацьких реєстрах XVI ст. майже навпроти кожного прізвища стояв титул «бакалавр». Після закінчення Києво-Могилянської академії молоді козаки знову йшли на Січ, щоб підтвердити свої лицарство та відвагу, а при нагоді реалізувати набуті освітні компетентності у якості помічників старшини. Факт існування незалежної козацької держави у XVII ст. дав можливість створити та поширити мережу шкіл, які діяли у полкових та сотенних містах і містечках України. Вони мали загальноосвітній характер. Юні українці опановували знання про рідний край, героїчне минуле, події політичного й державного життя на українських землях. Тут здійснювалися розумове, моральне, естетичне, військово-спортивне та інші види виховання. Через декілька десятиліть в українському суспільстві панувала майже суцільна грамотність серед козаків, міщан та посполитих, що дало у другій половині XIX – на початку XX ст. потужний поштовх для становлення однієї з європейських націй Східної Європи.

Ключові слова: козацтво, республіка, соціальне становище, освіта, виховання.

Skrypnyk Anatolii Yuriiiovych

Doctor of History, Associate Professor,
Lecturer at the Chair of Inclusive Education, Rehabilitation, and Humanities
Educational and Rehabilitation Institution of Higher Education
“Kamianets-Podilskyi State Institute”
skranat@ukr.net

Nesterenko Valerii Anatoliiovych

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Law, Professional
and Social and Humanitarian Education
Higher educational institution «Podillia State University»
nesterenko66@ukr.net

EDUCATIONAL AND SOCIAL DEVELOPMENT OF UKRAINE DURING THE COSSACK TIMES IN THE 16TH–18TH CENTURIES

Introduction. The article highlights the evolution of social and state-building processes that took place during the Cossack era in Ukrainian history and their impact on the formation, development, and diversification of the cultural and educational level of the Ukrainian community. This study covers the period from the emergence of the first Zaporizhian Sich settlements to the existence of Ukrainian state formations in the 18th century.

Purpose and Objectives of the Article. The aim is to explore and demonstrate the logical historical connection between the formation and evolution of Ukrainian Cossack statehood and the cultural and educational development of the society of that time.

Results. In the 16th century, the Ukrainian Cossacks emerged as a distinct social community. Initially driven by socio-economic motivations to independently settle and control vast steppe territories, the Cossack society developed democratic principles of communal existence based on brotherhood, equality, openness, mutual respect, military professionalism, and discipline. This laid the foundation for the process of establishing and shaping of their own statehood, in accordance with the necessary institutions of governance and social structure.

As the military, economic, political, and social activities of the Zaporizhian Sich became more complex and diverse, the need to enhance the cultural and educational level of the Ukrainian Cossacks arose. Their periodic interactions with official representatives of neighboring states, as well as informal daily contacts, required a certain level of education. The realities of democracy and independence created the conditions for the initial emergence of educational processes, eventually leading to the establishment of a formal education system for the younger generation of Cossacks.

This development allowed for a comprehensive cultural and educational process to begin, despite constant military readiness and ongoing wars. Initially, it took root in the Sich and later spread across the territories controlled by the Zaporizhian Host. In accordance with the philosophy and worldview of Cossack life, a structured educational system emerged. A young boy would begin his training as a *djura* (squire) under the guidance of experienced Cossacks, where he learned resilience, perseverance, unwavering courage, endurance, a healthy lifestyle, and the highest moral qualities of a Cossack-knight.

At the same time, Sich schools and brotherhood schools were established, where, alongside with military training and literacy, students were taught singing, music, and painting. Those who showed academic promise were sent to study at the Kyiv-Mohyla Academy, while the most gifted were further educated at European universities. By the 16th century, Cossack registers frequently included the title «bachelor» next to the names of enlisted Cossacks.

After graduating from the Kyiv-Mohyla Academy, young Cossacks returned to Sich to reaffirm their knighthood and bravery while also applying their acquired knowledge as assistants to senior officers. The existence of an independent Cossack state in the 17th century enabled the establishment and expansion of a network of schools operating in regimental and company towns across Ukraine. These schools provided general education where young Ukrainians learned about their homeland, its heroic past, and significant political and state events in Ukrainian lands.

Education in these institutions encompassed intellectual, moral, aesthetic, and military-sports training, among other disciplines. Within a few decades, literacy became widespread among Cossacks, townspeople, and commoners. This high level of education provided a strong foundation that, in the second half of the 19th and early 20th centuries, played a crucial role in shaping one of the prominent European nations of Eastern Europe.

Key words: *Cossacks, republic, social status, education, upbringing.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Моніторинг наукових досліджень та публікацій українських вчених та освітян, відповідно до тематики статті, дозволяє їх поділити на дві умовних групи. До першої віднесено праці, присвячені створенню та розвитку української державності у XVI–XVII ст., де гуманітарна сфера відображена як один з важливих елементів державної політики. Звертають на себе увагу публікації А. Ржевської [11, с. 204.], В. Шевчука [15] відомих українських істориків О. Гуржія та Т. Чухліба [4]. Спираючись на вивчення та аналіз історичних джерел, учені усвідомлюють сутність козацького суспільства загалом та її еліти зокрема, важливості й необхідності розвитку освіти та соціального піклування. Історичні події показали, що тільки при умові факту існування незалежної держави можливий сталий розвиток культури та освіти, формування власного світогляду в українській спільноті того часу.

Друга група складається з дослідників, до поля зору яких потрапили історичні традиції народної (сімейної) та козацької педагогіки і виховання. Серед них В. Гаврилюк [2], Ю. Руденко та О. Губко [12], Л. Терешко та Ю. Терешко [14, с. 10–13], В. Золочевський [5, с. 44–49]. Безперечно, культурно-історична спадщина козацьких часів має великий педагогічний потенціал у справі виховання сучасного молодого покоління українців. У цій царині працюють Л. Петрук та Л. Терешко [10, с. 8–10]. Звертає на себе увагу науково-методичний збірник, де автори-укладачі рекомендують запровадити у навчально-виховний процес цілий напрямок роботи на основі козацької педагогіки [6]. Вочевидь козацькі звичаї, традиції та світогляд мають попит у сучасному українському суспільстві й вкотре доводять безперервність, логічність і послідовність історичного процесу, давні та сталі традиції культури та освіти.

Мета та завдання статті. Мета полягає у дослідженні та встановленні історичного взаємозв'язку між створенням та еволюцією української козацької державності й культурно-освітнім розвитком суспільства у визначених хронологічних рамках як органічного явища соціальної взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. У другій половині XV–XVI ст. на українських землях сформувалося унікальна суспільно-політична формація в європейській історії – козацтво. Викликане протестом українського народу проти національного, релігійного та соціального пригноблення, воно започаткувало якісно нову сторінку історії українства, яке охоплювало військову, державну, політичну та культурну сфери буття. Як показав подальший хід подій, формація Запорізької вільної республіки стала основою для створення нових форм організації суспільства.

У пошуках місць для вільного існування селяни та міщани почали колонізацію малолюдних південно-східних степів. Потрібно пам'ятати, що усі вони були носіями рідної культури та звичаїв, які допомагали зберегти свою національну ідентичність. Наступні століття вона примножувалася та урізноманітнювалася, ставши базисом для подальшого становлення модерної української нації у XIX – початку XX ст.

Історичні джерела свідчать про домінуючі демократичні принципи життєвої самоорганізації та управління січової громади, що дає підставу дослідникам характеризувати Запорозьку Січ як козацьку формацію з республіканською формою правління.

Початком культурно-освітнього поступу стали морально-психологічні засади козацької спільноти, що дуже нагадувала за своєю структурою лицарський орден. Як і будь-якій військовій організації, велика увага приділялася підготовці та вихованню нових бійців з числа української молоді. Така програма передбачала два важливі складники: по-перше, військовий вишкіл, підготовка фізично загартованих воїнів та розвиток лицарських рис; по-друге, формування українського національного характеру та світогляду, а також психологічної стійкості й витривалості.

Спираючись на традиції родинного виховання, яке базувалося на сімейному статусі домінування батька і матері, козацька мілітарна освіта була спрямована на виховання вільної й незламної у своїх прагненнях людини, котра повинна, спираючись на вітчизняні традиції громадського і політичного життя, розвивати рідну культуру, економіку, будувати незалежну державу.

Першою освітньою установою стала монастирська школа, заснована у 1576 році на Томаківській Січі при Самарсько-Миколаївському монастирі. У ній молодь навчали основ грамоти, читання, письма, молитов, Закону Божого тощо. Ця школа стала прикладом для створення інших освітніх осередків на всій території козацьких вольностей.

Згодом з'явилася певна тенденція щодо елітності навчання. У січові школи хлопчиків приводили переважно заможні батьки з козацької верхівки, вочевидь

вважаючи освіту запорукою подальшого «кар'єрного зростання» та ознакою статусу.

Надалі на території Запорізької Січі діяла школа при церкві Святої Покрови. Згодом виокремилися два напрямки навчання: духовний, де навчалися юнаки, які готувалися стати паламарями чи дияконами; та військовий, куди зараховували сиріт, хрещеників козацької старшини та інших дітей. Тут викладали грамоту, співи та військову справу. Усі витрати на утримання учнів покривалися з коштів січової скарбниці.

Як навчальні посібники в запорізьких школах використовували «Часослов» і «Псалтир». Також була випущена «Козацька читанка», яка відповідала духу української національної школи того часу. Обдарованих учнів рекомендували для подальшого навчання у школи підвищеного типу: Острозьку, Києво-Могилянську академію, братські школи Львова та Луцька [8, с. 80–86].

Особливе значення мали школи джур, які підтримували традиції родинного виховання. У козаків існувала система підготовки молоді через службу джурами. Юнак, який прагнув стати козаком, спочатку служив у досвідченого козака, допомагаючи йому в побуті, доглядаючи за зброєю та освоюючи козацьке ремесло, включно з умінням виживати й перемагати у складних умовах. Джури жили разом із дорослими козаками в куренях і водночас відвідували січову школу. Тривалість їхнього навчання залежала від індивідуальних здібностей у засвоєнні військової та духовної науки [16, с. 94].

У результаті сформувався комплекс морально-етичних якостей, притаманних як рядовим козакам, так і старшині. Усвідомлення домінування тісних братерських вуз, набутих у походах та битвах, сформували унікальний світогляд, в основі якого лежали засади соціальної спільноти у побуті, побудовані на взаємній довірі та повазі. Звідси й відома гостинність та сприймання гостя як частинки свого колективу. На Січі кожен міг прийти до куреня, оселитися там, харчуватися, не виказуючи подяки. Ніхто не дозволяв собі дорікнути старій людині за те, що вона даремно їсть хліб. Як зазначав дослідник українського козацтва Д. Яворницький, «[...] приїзди туди будь-хто, лежи хоч три місяці, їж і пий усе готове. Єдине, що потрібно зробити, – це встати і помолитися Господу, а якщо є гроші, то йди в корчму купувати горілку» [4, с. 22].

Крім головних аспектів військової організації, керівні органи Січі виконували різноманітні соціальні функції. Вони матеріально підтримували діяльність братств в українських містах та навчальних закладів, фінансували просвітницьку роботу православних монастирів і церков, а захист православ'я став чи не основним напрямком гуманітарно-соціальної діяльності запорозького козацтва.

Незважаючи на різноманітність соціально-економічного життя Запорозької Січі, ці конгломерати були насамперед військовими об'єктами з яскраво виразним мілітарним призначенням. Майже цілий рік тривала інтенсивна бойова підготовка споряд-

дження, зброї, човнів та фортифікаційних укріплень і сторожових постів. Відомо, що з настанням холодів збройні баталії вщухали, життя на Січі завмирало, а майже усі козаки прямували до своїх домівок, залишалися лише літні козаки у якості сторожів [1, с. 186].

З XVI ст. набувають поширення хутори – однодвірні сільські поселення, де садибні та польові роботи виконувалися одноосібно чи групою споріднених або пов'язаних спільними господарськими інтересами людей. У процесі освоєння козаками нових земель вони виникали у південному Придніпров'ї, Побужжі та Запоріжжі. Власниками хуторів були як правило шляхтичі, козацька старшина, козаки та міщани. Переважна більшість хуторів були заможними і мали все необхідне для власного самозабезпечення, де поряд із традиційним тваринництвом тривало інтенсивне заняття зерновим землеробством.

З «Опису України» Гійома Левансера де Боплана (1660 р.) дізнаємося про життя українців у XVI–VIII ст.: «Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7–8 років без того, щоб вони не бунтувалися чи не піднімалися проти них» [3, с. 41].

У 30-х рр. XVIII ст. набули поширення зимівники – маленькі поселення і господарські осередки на землях Вольностей Війська Запорозького Низового, які вільно засновували неodrжені козаки, члени січової громади. На запорозьких землях їх нараховувалося до 9 тисяч.

Серед інших занять зимівничан були бджільництво, млинарство, садівництво. Власники зимівників мали різний статус, від «простого козака» до полковника козацького чи кошового отамана, і різний рівень заможності, від якої залежав розмір поселення та кількість мешканців.

Маленький зимівник являв собою землянку, яку часто називали «бурдюками», де жив господар, та стайню з 1–2 парами волів або коней. Як правило, так мешкали одинокі козаки, двері ніколи не зачинялися і завжди залишався доступ для усіх охочих. Якщо господар вирушав у степ, то залишав бурдюк відкритим, а на столі продукти, щоб будь-хто міг зайти та приготувати їжу. Гостей господар зустрічав, як рідних, адже поруч не було ні друзів, ні близьких.

Найбільші з зимівників – це садиби, на яких стояло більше десятка житлових та господарських споруд і де жило до 50-ти осіб (власник або управитель та наймані працівники). Кількість худоби, яку утримували при великих зимівниках, вимірювалася сотнями і тисячами голів. Отримуючи від господарської діяльності продукти праці, запорожці вели жваву торгівлю з Гетьманщиною, Польщею та Кримом [13, с. 112].

З другої половини XVIII ст. Нова Січ (1734–1775) стала центром усього південноукраїнського регіону Війська Запорозького низового, який отримав

адміністративно-територіальний поділ на округи – паланки. Всього існувало 8 паланок.

Зі зростанням кількості козацьких поселень культурно-освітній компонент буття козаків з Січі стрімко поширювався. На центральному майдані зазвичай височіла церква, а біля неї з одного боку розміщувався шпиталь, а з іншого – школа. Така конфігурація відображала гуманітарні прагнення та зміст буття їх мешканців. Спілкування з козаками-інвалідами та літніми людьми сприяло вихованню в дітях доброти, милосердя і співчуття до чужого болю. Зі свого боку, ветерани-запорожці були носіями історичної пам'яті та традицій, які змалечку прищеплювали молодому поколінню [9, с. 112–116].

Історичним фактом є те, що у XVI – на початку XVII століття в українських землях була досягнута майже повна грамотність населення. Представники практично всіх верств суспільства володіли навичками читання і письма. До нас дійшли свідчення дякона Павла Алеппського, який зазначав, що українці мають сильну жагу до науки: «[...] по всій козацькій землі, навіть дівчата й жінки вміють читати [...] дітей безліч, і всі грамотні, навіть сирітки [...]» [15, с. 337]. Відомий історик Д. Яворницький звертав увагу на численні приклади з козацького життя, які свідчили про широку розповсюдженість грамотності серед запорожців. Іноземні посли, такі як Юсто Юлій, зазначали що майже всі мешканці козацької України писемні, до церкви, як правило, ходять з молитовниками.

Новим етапом освітньо-соціального розвитку став процес розбудови незалежної козацької держави. Точні відомості про чисельність населення на українських землях другої половини XVII ст. відсутні. На думку академіка В. Смолія, на початку 1650 р. в Україні проживало 1,4–1,6 млн. осіб, а О. Субтельний вважає, що наприкінці XVII ст. на землях, на яких проживали українці, налічувалось близько 4 млн. людей. З них у 1700 р. на території Лівобережжя, де на той час ще зберігалася добре організована система козацького управління (Гетьманщина), мешкало 1,2 млн. Отже, землі України не були пустелею, на них проживала велика кількість людей. За часів Хмельниччини територія Української держави простягалася майже на 200 тис. кв. км та охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя і Степу. На цих землях проживало понад 3 млн людей [13, с. 133].

З перших років існування козацької держави важливе місце у внутрішній політиці відводилося заходам з урегулювання культурно-духовного життя. Уперше за кілька останніх століть української історії держава сприяла появі православних церков і монастирів, що стало поштовхом до розвитку архітектури, іконописання й малярства.

Можна впевнено говорити про цілеспрямовану й послідовну політику керівництва козацької держави, спрямовану на формування національної самосвідомості та відданості рідній землі, що знайшло широку підтримку серед козацької старшини, міщанства і духовенства. У цей період активно функціонували

різноманітні освітні заклади: академії, братські, дяківські, церковні школи, школи ремесл, а також січові козацькі школи. Особлива увага приділялася вихованню таких якостей, як побратимство, честь, взаємодопомога, самодисципліна, моральність і естетичний розвиток [4, с. 22].

Особливе місце в соціальній політиці козацької держави відводилося підвищенню освітнього рівня населення. Навіть нечисленні джерела свідчать про сприяння владних структур розвитку освіти. Кількісне збільшення освічених людей в роки гетьманування Б. Хмельницького зазначали навіть його сучасники. Влада, зокрема, переймалася соціальним захистом найбільш знедолених, у кожному місті й селі для бідняків і сиріт будувалися спеціальні притулки, велася боротьба з кримінальною злочинністю [6, с. 203].

Зважаючи на адміністративно-територіальний полковий устрій Гетьманщини й Слобідської України, у кожному полковому місті діяли полкові школи. Вони проіснували на території Лівобережної України до другої половини XVIII ст. Через розташування полкових військових, цивільних і духовних, ці школи стали потенційним джерелом для перспективного у майбутньому поповнення дрібного чиновництва на місцях.

У цей період на одну таку школу припадало близько 700–800 мешканців. При багатьох місцевих школах діяли притулки для дітей-сиріт і дітей з інвалідністю (бурси), що перебували під опікою громади. У таких притулках навчалися діти з різними фізичними та розумовими порушеннями разом з іншими учнями, намагаючись зменшити їхні вади та інтегрувати в суспільство [7, с. 15–17].

Показовим чинником реалій державності стало остаточне закріплення української «народної» мови, а також поглиблення процесу формування української літературної мови. Українською мовою писалися літописи, склалися судові й державні акти, видавалися гетьманські універсали, велось офіційне листування тощо. Фактично у процесі формування державності українська мова стала державною.

В усній народній творчості знайшло своє відображення стратегічне бачення розбудови козацької держави гетьманом Б. Хмельницьким: у мирний час – це козак-хлібороб, власник землі та дбайливий господар; у часи лихоліть на передній план виступав ідеал козака-воїна, витязя нескореного духу, честі й звитяги.

Ще однією важливою ознакою еволюціонування українського суспільства стало продовження традицій соціального піклування Запорозької Січі, які трансформувалися й набули нового розвитку у козацькій державі Б. Хмельницького XVII ст.

З часів перших Січей, літній чи фізично нездатний до походів козак-запорожець мав, де знайти свій останній притулок. Він пишно прощався зі світом, цей звичай відомий як «Прощання старих січовиків», а потім вирушав до монастиря, де завершував своє життя, приймаючи чернечий постриг. При деяких монастирях січовики утримували шпиталі та притулки для найстаріших і немічних козаків, які часто

мали набуті під час війн і походів фізичні вади й каліцтва. Військо Запорозьке вважало своїм обов'язком надавати таким монастирям великі грошові внески та дорогоцінні подарунки за утримання побратимів. Регулярно посилали до цих осередків вози з рибою, сіллю, хутром, винами та худобою [11, с. 204].

Однак більшість помирили там, де жили. Якщо козак помирав у Січі, його ховали на спеціально відведеному кладовищі. У разі смерті у бурдюці чи зимівнику, місцем поховання обирали схили глибоких балок, мальовничі береги озер або степові простори. Нерідко на могилах насипали високі кургани.

З часом, практично в усіх окружних центрах полків існували благодійні заклади для поранених та старих воїнів. За даними джерел, їх нараховувалося від 40 до 140 одиниць. Це були заклади багатофункціонального призначення: одночасно лікарні, притулки та громадські осередки для тих, хто не міг брати участь у бойових діях чи працювати, і про кого піклувалось тогочасне українське суспільство.

Втім, у суспільному устрої Війська Запорозького Низового почали проявлятися ознаки соціальної нерівності. Проголошена звичаєвим правом ідея рівності всіх членів козацької спільноти поступово трансформувалася у соціально-майнове розшарування. Головною причиною стала розбіжність у особистому світогляді козаків, власним баченням соціальних пріоритетів. Як розпорядитися військовою здобиччю, отриманою після вдалого походу у Крим чи військовими трофеями, здобутими у битві? Кожен вирішував це питання на свій розсуд. Козарюги-шибайголови все прогулювали у шинках і не думали про завтрашній день, інші – купували землю, будували житла та господарські будівлі, заводили господарство, таким чином створюючи та зміцнюючи свою економічну незалежність.

Згодом козаки-господарі стали формувати козацьку старшину і виокремлюватися у провідний прошарок суспільства. Кошові отамани та старшина володіли маєтками, хуторами й землею на Запоріжжі, Слобожанщині та Лівобережжі, поступово збільшуючи свої статки, наприклад, завдяки династичним шлюбам.

Однак потрібно зауважити, що глибокої майнової диференціації ще не відбулося та й надалі козацькі традиції і мораль відігравали важливу роль у суспільній свідомості. Тому нагромадження багатств у старшинських колах сприяло розвитку освітньої системи й суспільного піклування. Старшина активно фінансувала будівництво величних церков, монастирів і шкіл, демонструючи свою єдність з народом до тих пір, поки не почалася її цілеспрямована московізація російською імперією.

Висновки. Соціально-економічні і політичні реалії на землях Речі Посполитої у XV–XVII ст. спричинили зародження якісно нової суспільної формації на вільних землях півдня України. Беззастережним є твердження про паралельний розвиток державності й гуманітарної сфери на Запорозькій Січі, що було викликано самим ходом історичного процесу та матеріальними і духовними потребами козацької

спільноти. Однак, зазначене вище не обмежувалося лише територією Січі, а завдяки розселенню козаків та облаштуванню нових поселень поширювалося на всю територію, яку контролювало Військо Запорозьке Низове.

З моменту створення незалежної й суверенної держави під проводом Б. Хмельницького ці процеси значно прискорилися та набули рангу державної політики. Створені державні інституції виявилися настільки тривалими й ефективними, що вони проіснували (працювали) до середини XVIII ст., тобто

до повної ліквідації української державності московією.

Зараз дослідження та збереження козацьких традицій є потужним важелем в сучасній українській педагогічній науці у справі розвитку національних культурних традицій, що сприяють моральному, розумовому, фізичному й естетичному вихованню української молоді. Позитивний приклад наших пращурів став ефективним мотиватором у справі формування стратегічних засад гуманітарної політики сучасної України.

Список літератури:

1. Вирський Д. Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). Київ : Інститут історії України, 2021. 288 с.
2. Гаврилюк В.Ю. Козацьке виховання та засоби його актуалізації в умовах освітніх змін і суспільних викликів. Народна освіта. Електронне наукове фахове видання. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5455
3. Гійом Левассер де. Боплан. Опис України. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький. Львів : Каменяр, 1990. 300 с. : іл.
4. Гуржій О., Чухліб Т. Козацька Україна. Історія Гетьманської держави (XVII–XVIII ст.). Київ : Арії. 2020. 368 с.
5. Золочевський В. В. Українська козацька педагогіка про фізичне виховання й загартування особистості. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. 2008. Вип. 28. С. 44–49.
6. Козацька педагогіка і навчально-виховний процес у закладах освіти : науково-методичний збірник / укл.: В.С. Берека, І.К. Гіджеліцький, Н.М. Орловська. Кам'янець-Подільський : Вид. ФОП Зволейко Д.Г., 2018. 472 с., іл.
7. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзивна освіта: від основ до практики: монографія. Київ : ТОВ «АТО-ПОЛ», 2016. С. 15–17.
8. Левківський М.В. Історія педагогіки. Житомир : Вид. ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 80–96.
9. Луценко М. Education in cossack traditions as the basis of national education. *Modern Engineering and Innovative Technologies*. 2022. № 2(23-02), 112–116. <https://doi.org/10.30890/2567-5273.2022-23-02-042>
10. Петрук Л., Терешко Л. Традиції козацької педагогіки як засіб соціально-педагогічного виховання. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2008. Вип. 13. С. 8–10;
11. Петрук Л. П. Історичні аспекти становлення та розвитку національної системи освіти і виховання в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2011. Вип. 21. С. 167–176.
12. Ржевська А. С. Козацька Україна в історико-педагогічному ракурсі. *Вісник Львівського університету*. Серія педагогіка. 2003. Вип. 17. С. 204.
13. Руденко Ю. Д., Губко О. Т. Українська козацька педагогіка : витоки, духовні цінності, сучасність : навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. 342 с.
14. Скрипник А. Ю., Кабачинський М. І. Історія української державності : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський. Тернопіль: ЗУНУ. 2023. 437 с.
15. Терешко Л. В., Терешко Ю. М. Козацтво як культурно-історичний феномен. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2008. Вип. 13. С. 10–13.
16. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. У 2-х кн. Київ : Кліо, 2019. 1120 с.
17. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. Київ : Освіта, 1990. 250 с.

References:

1. Vyrskyi, D. (2021). Rich Pospolyta pro kozakiv (1560-i – pochatok 1650-kh rr.) [Rzeczpospolita about Cossacks] (1560-s – early 1650-s)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine. [in Ukrainian].
2. Havryliuk, V. *Kozatske vykhovannia ta zasoby yoho aktualizatsii v umovakh osvitykh zmin i suspilnykh vyklykiv* [Cossack education and means of its actualization in the conditions of educational changes and social challenges.]. *Electronic scientific professional publication*. Retrieved from: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5455. [in Ukrainian].
3. Hiiom Levasser de. Boplan (1990). Opys Ukrainy. Ukrainski kozaky ta yikhni ostanni hetmany; Bohdan Khmelnytskyi. [Description of Ukraine. Ukrainian Cossacks and their last hetmans; Bogdan Khmelnytsky]. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
4. Hurzhii, O., & Chukhlib, T. (2020). Kozatska Ukraina. Istoriia Hetmanskoï derzhavy (XVII–XVIII st.). [Cossack Ukraine. History of the Hetman State (XVII–XVIII centuries)]. Kyiv: Ariy. [in Ukrainian].
5. Zolochovskyi, V. V. (2008). Ukrainka kozatska pedahohika pro fizychne vykhovannia y zahartuvannia osobystosti [Ukrainian Cossack pedagogy about physical education and hardening of personality]. *Zasoby navchalnoi ta naukovy-doslidnoi roboty – Means of educational and research work*, 28, 44–49. [in Ukrainian].
6. *Kozatska pedahohika i navchalno-vykhovnyi protses u zakladakh osvity : naukovy-metodychnyi zbirnyk* / ed. Bereka V., Hidzhelitskyi I., Orlovska N. (2018). [Cossack pedagogy and educational process in educational institutions: scientific and methodological collection]. Kamianets-Podilskyi : FOP Zvoleiko D.H. [in Ukrainian].

7. Kolupaieva, A. A., & Taranchenko, O. M. (2016). *Inkluzyvna osvita: vid osnov do praktyky: monohrafiia*. [Inclusive education: from basics to practice: monograph]. Kyiv : TOV ATOPOL. [in Ukrainian].
8. Levkivskyi, M.V. (2010). *Istoriia pedahohiky* [History of pedagogy]. Zhytomyr : vyd. ZhDU im. I. Franka. [in Ukrainian].
9. Lutsenko, M. (2022). Education in cossack traditions as the basis of national education. *Modern Engineering and Innovative Technologies*, 2(23-02), 112–116.
10. Petruk, L., & Tereshko, L. (2008). Tradytsii kozatskoi pedahohiky yak zasib sotsialno-pedahohichnoho vykhovannia [Traditions of Cossack pedagogy as a means of social and pedagogical education]. *Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu – Scientific notes of Rivne State Humanitarian University*. 13, 8–10 [in Ukrainian];
11. Petruk, L. (2011). Istorychni aspekty stanovlennia ta rozvytku natsionalnoi systemy osvity i vykhovannia v Ukraini [Historical aspects of the formation and development of the national system of education and upbringing in Ukraine]. *Scientific notes of Rivne State Humanitarian University*. 21, 167–176 [in Ukrainian].
12. Rzhavska, A. S. (2003). Kozatska Ukraina v istoryko-pedahohichnomu rakursi. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia pedahohika*. [Cossack Ukraine in the historical and pedagogical perspective]. *The Collection of Lviv University. Series pedagogy*, Lviv. 17, 204 [in Ukrainian].
13. Rudenko, Y., & Hubko, O. (2007). *Ukrainska kozatska pedahohika: vytoky, dukhovni tsinnosti, suchasnist : navchalnyi posibnyk* [Ukrainian Cossack pedagogy: origins, spiritual values, modernity: a textbook]. Kyiv : MAUP [in Ukrainian].
14. Skrypnyk, A., & Kabachynskyi, M. (2023). *Istoriia ukrainskoi derzhavnosti: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv ne istorychnykh spetsialnostei* [History of Ukrainian statehood: educational and methodical manual for students of higher educational institutions of non-historical specialties]. Kamyanets-Podilsky. Ternopil: ZUNU. [in Ukrainian].
15. Tereshko, L., & Tereshko, Y. (2008). Kozatstvo yak kulturno-istorychnyi fenomen. Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii. *Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu* [Cossacks as a cultural and historical phenomenon]. *Scientific notes of Rivne State Humanitarian University*. 13, 10–13 [in Ukrainian].
16. Shevchuk, V. (2019) Kozatska derzhava yak ideia v systemi suspilno-politychnoho myslennia XVI-XVIII stolit [Cossack state as an idea in the system of socio-political thinking of the 16th-18th centuries]. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
17. Yavornytskyi, D. I. (1990). *Istoriia zaporozkykh kozakiv* [History of Zaporizhzhya Cossacks]. Kyiv: Osvita. Vol. 2 [in Ukrainian].